
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

MÓRICZ ZSIGMOND

BORI IMRE

VII. A PRIMITÍV TUDAT NYOMÁBAN

A regényeknek a *Kivilágos kivirradtiggal* (1924) kezdődő, az *Uri muri* (1927), a *Forró mezők* (1928), a *Rokonok* (1932), a *Rab oroszlán* (1935) című regényekkel folytatódó és a *Betyár* (1936) című regénnyel záródó sorát több szempontból is érdemes figyelni. A Móricz-irodalom, sommásan, dzsentri-regényeknek szokta ezeket nevezni, s úgy tartja, hogy bennük az író kritikai realizmusa jutott delelőjére. Akadtak azonban, akik éppen ezeket a regényeket olvasták gyanakvással, mondván, hogy az író fölöttébb válságos korszakának a gyermeke valamennyi, s hogy az ábrázolás és életfelfogás zsákutcája majdnem mindegyik, az írói lépésvesztést lehet velük számolni. Akárhogy minősítük is azonban őket, kétségtelenül élesen kirajzolódó vonulatát képezik Móricz Zsigmond munkásságának. Az egyiket csupán, hiszen éppen ezek mögött sötétlik az *Erdély* három kötete: 1921-ben kezdte a *Tündérkert*et írni, és 1934-ben „véglegesítette” a *nap árnyéka* szövegét, s ott van a *Pillangó* és a *Házasságtörés* című regény a húszas években és a *Boldog ember* az 1930-as évek elején, nemkülönben a *Légy jó mindhalálig* és a *Forr a bor* is. Móricz művészetének domborzati térképe változatos alkotásvilágot kínál, tagolat, de egymással összefüggőt is egyúttal. A minket érdeklő hat regény mindenképpen megérdemli tehát a külön figyelmet, és nem csupán ideológiai, hanem esztétikai szempontból is. Ha a hat mű elgondolásában a szándék, a megtervezés egységét konstatálhatjuk, a megvalósulások változatosságát is tudomásul kell vennünk, rögzítve Móricz művészetének tüneteit s mi több: komponáló kedvének nyomait is. Hadd hivatkozzunk például arra a megfigyelésünkre, amely szerint a két első „századvégi” regényét, tehát a *Kivilágos kivirradtig* és az *Uri muri* címűeket három, a megírással szinte teljesen egybeeső időben játszódó regénye (*Forró mezők*, *Rokonok*, *Rab oroszlán*) követi, s a sort a *Betyár* zárja le, amely ugyancsak „századvégi” jellegű alkotás — 1896-ban játszódik, akárcsak az *Uri muri*. Ám vessük csak össze őket, hogy kitéssék, mennyire más

szemlélet hatja át a két első és a kört záró harmadikat, annak bizonyosságaként, hogy Móricz gondolati alakulástörténetének mélyáramában lehet elsősorban tetten érni a változót, az alakulót, végeredményben pedig, hogy a dzsentri-regény minősítés legfeljebb a felszínes ítélet következménye lehet. Ugyanerre a következtetésre jutunk, ha például a „rokonok” problematikáját kísérjük nyomon a *Kivilágos kivirradtig*-től, ahol a zsidókérdés kontextusában szólal meg, amikor a bukott jószágigazgató mondja Pogány Imrének: „— Hát maguk mindnyájan rokonok... Licsány... Nincs magának Licsány nevű rokona... Lihtenstáj...” a *Rokonok* megállapításáig, amely szerint „ez így van Magyarországon, kicsi az ország, mindenki rokon”. A képzet ugyanaz, „tartalma”, szociológiai jellege azonban egyértelmű következetességgel már le nem írható, s az ilyen esetekben a változások sokkal nagyobb jelentőséggel bírnak, mind az állandóság tényei, amelyek a szituáció-kereteket adják. Természetesen tudjuk, hogy Móricz hajlott a felé a nézet felé, hogy az állandóság a fontosabb. 1922-ben *A kis vereshajú* című, nem nagy ambícióval készült kisregényében a műkedvelő előadás szereplőinek játéka kapcsán ezért írhatta a *Tündérkert* büvkörében élve: „mennyire hasonlít az emberek élete egymáshoz, mennyire egy múltból, egy őstől eredt az élet, mintha önmagára ismert volna mindenki a neki kiosztott szerepben, mintha eimúlt életek, eltolódott századok reparálódtak volna helyre...” A szituációkban való gondolkodás sejlik fel az ilyen álláspontban, és Móricz Zsigmond itt egészen közel kerül például egy Füst Milán művészi gyakorlatához is, amelyben a „szituáció” igen jelentős szerepet játszott. A biztosabb ítélethez azonban a részlettanulmányok még hiányoznak éppen a fentiekkel kapcsolatban, ezért inkább a kérdés időszzerű voltára emlékeztethetünk csak, anélkül, hogy megoldására törekednénk.

Biztosabban kísérhetjük ugyanakkor a „mi az élet?” gondolatának hulumverését az 1920-as évek második és az 1930-as évek első felében írott Móricz-regényekben. A *Sárány* lapjain döbbsent fel először ez a kérdés, azután vissza-visszatért, mintha a Móricz-hősök vezérmotívuma lenne, hogy az *Uri muri* lapjain ismét felerősödjék, még hozzá éles kontrasztokban. Krízises pillanatban szólal meg, amely a „kimondhatatlan csüggedés”: „Csöndben ültek. Most egyszerre mindnyájan fáradtak voltak. Ez az egész élet semmit sem ér... Mire is ez az élet? Harcolni?... Miért?...” Azután Szakhmáry Zoltán a „társaságot” figyel:

„S csak nézte, csak nézte a társaságot s valami belső undor erősödött meg benne. Ezek is oka, ezek mind okai annak, ami történik. Azzal, hogy oly békésen s tunyán tudják az életet enni s inni s élni, ezzel az asszony pártján vannak. Egyben sincs valami koncepció, egyben sincs egy kis felvillanás... Esznek, isznak s szántanak, vetnek... Hízznak, s valami elviselhetetlen lomhaságban élnek le ezt a kis életet...” (A kiemelés az enyém. B. I.)

S már éjfél után ismét a kérdés:

„S mert mi is az élet? Mert mért is él az ember? Ki nem érzi koronként, hogy ez az egész egy komisz játék...”

Átveszi s továbbadja a *Forró mezők* Vilmája, aki a szerelem poklán túl „kereste és várta az életet”: „Érdemes élni? Ennyi hát az élet? Ezért élni s ezért meghalni?” S a regénybeli Sípos Lekszi, a szolgabíró, állapítja meg Szakhmáry Zoltánnal egyetértésben, hogy „furcsa komédia az élet”, amit a *Rokonok* Kopjáss Istvánja igazol az öngyilkosságot megelőző percekben, amikor tehetetlenül, elveszve ül és a „szoba lassú forgással jár körülötte”: „Ennyi az ember? Ennyi az élet? Ilyen hamar ki lehet végezni valakit?...” A kérdés lidércként ott lebeg a *Rab oroszán* Vágrándy Aladárjának a szeme előtt is, kivételesen már a bevezető fejezetben:

„Mélyen elgondolkozott. Ennyi volt az élet?

Voltaképpen még nem is élt. Annyi az élete, mint a paraszté, aki tavasszal kivírt, mint a növény, s ezzel le is van zárva az élete. Megházasodik. Dolgozik, gyerekeket kap, azokat felneveli, és csendesen megöregszik s meghal a télben.

Ez a gondolat nem filozófia volt e percben számára, hanem a valóság felismerése: íme ő, tévedésből belekerült egy ilyen zárt körbe, mint az egér a csapdába...”

Modernista korszakának spleenje kísért tehát tovább a húszas és a harmincas években. Most is a valóságra ébredés velejárója ez a hangulati-gondolati köd a lélek körül, adva van a csapda-helyzet is, amelyben a hősök gyanútlanul éltek, s nem kellett tudomást venniök létezéséről. S mi több: a szavakból már kihallani a halál angyalának szárnyzuhogását is. Csakhogy ezekben a regényekben már nem a „keresett”, hanem a „meghívott halál” érkezik el. Az idézett művek közül egyedül a *Rab oroszán* hőse nem emel kezét magára, az *Űri muri* Szakhmáry Zoltánja, a *Forró mezők* Vilmája és a *Rokonok* Kopjáss Istvánja önkezeivel vet véget az életnek. Hiába keressük tehát egy Turi Dani pompás kihívását, hiszen Szakhmáry Zoltán utolsó nagyjelenete is öncélú céltalanságot sugall, mintha csak azt akarná bizonyítani az író, hogy az új, az I. világháború utáni korszak az emberekből azt a többletet lúgozta volna ki, ami a Turi Danikat, hullásukban is, ékesítette.

Ennek az egy motívumnak a tektonikus elmozdulása is figyelmeztethet tehát, hogy a vizsgált hat regény nagy szerelmi és politikai küzdelmeinek rajzaiban új vonásokat kell keresnünk. A *Kivilágos kivirradtig* lapjain kevésbé érzékelhető a „férfi” és a „nő” küzdelmének az az intenzitása, amely először a *Sárraranyban* csapott magasra, noha a szereplők vallomásainak, csak néha felizzó ellentéteinek mozaikkockái is konfliktusok ábráját mutatják. De itt hétköznapi emberek hétköznapi gondjainak szintjén játszódik le a nemek harca, s nem nagy jellemek ütköznek

meg István napjának éjszakáján. Nem így az *Uri muri* világában, ahol ez a nagyon is jellegzetes Móricz-probléma mintegy a *Sáraranyt* túllicitáló alakjában jelenik meg, majd intellektuálisan bővérebbé válik a *Rab oroszánban*, hogy végső, szinte esszenciális alakját a *Még új a szerelem* szövegében kapja meg.

A móríci kórkép kétségtelenül az *Uri muri*, ám csak a megmutatás és nem az elemzés és értelmezés fokán. Kitapinthatjuk minden ízét, az író azonban elmélyült boncolását, lélektani analízisét akkor még nem vállalta. A probléma nyitánya az *Uri muriban* a nyitójelenetben szólal meg:

„Nézte (Borbíró), hogy az a kis légyemadár az asztalon szerelmi párbajt kezdett. Milyen hamar végeznek, csóválta a fejét, s egyik elrepült erre, a másik arra, vajon megismerik ezek még egyszer egymást a közt a sok légy közt.

Zoltán észrevette, mit néz, s ő is odapillantott.

— Így kék ezt csinálni — mondta csöndesen — az emberek is. Nem volna annyi fájdalom...

— Fájdalom! — mondta Borbíró — fene fájdalmaskodik ilyen miatt; én ugyan sem sok teketóriát csinállok az egészbul. Kazal alatt vagy boglya mellett, nekem nagyon mindegy...”

Szakhmáry Zoltán többlete, hogy szerelem-felfogása nem azonos a Borbíró típusú légy-etikával. Ő monogám lenne, ha felesége a szerelmet nem börtönné alakította volna. „A felesége az életét teszi fel arra, hogy ő megőrizzen minden mérget, amely elraktározódott a lelkébe. Virágot tudott volna virágozni, dús virágot, mint a baraokfa, s úgy érezte, akkor megszabadult volna a mérgektől, ha a tavasz virágzása s az ősz termése kimossa belőle. De bele van kötve minden, mint egy befőttes üvegbe, még kisóhajtani sem szabad.” A *Sárarany* Turi Danija érzi ugyanezt a Takács Erzsi közelében, s ő is, akárcsak Szakhmáry Zoltán, megsértődik, ha a felesége képtelen arra, hogy egyszerre legyen istennője és cselédje, gyermekeinek anyja és hetérája. Különösen, ha a feleség frigid is, és hősi frigiditásában valójában leigázhatatlan: szép, „fejedelmi és kevély”. Jókai Mór regényeiben lehet találkozni a hideg szépségnek az ilyen típusával, csak hogy a Jókai-hősnők rendre szadisták lelki életükben vagy szerelmi gyakorlatukban. Móricz hősnői, a *Sárarany* Takács Erzsijétől Szakhmárynéig ellenben mazochisták, akik testben és lélekben szenvedni akarnak. Ezért nem adják meg magukat, és ezért nem adják át magukat a szerelemnek sem, hanem csak az erőszaknak engednek. S még ebben sem lelik örömeiket:

„Letérdelt előtte, s csókolni kezdte. Azt a hideg arcot, amelyet hajdan annyit csókolt, s akkor is hideg volt, »frigid«, ahogy ő mondta volt neki. De szép volt. Akkor. Különös, meghódíthatatlan szépség. Fejedelmi és kevély. Aki tartózkodó volt és megrettent a szerelem előtt, aki soha nem

engedte magát legyőzni kéjben, összeszorított foggal és mereven tűrte a szerelmet. S most is ilyen. Mint egy darab fa, mint egy darab hideg hulla s most is úgy csókolja, ahogy szokta. Óh, azok a szörnyű szerelmi csaták, mikor az asszonyt a csók után rendszerint kirázta a hideg, s dunnákat és párnákat kellett rárakni, s konyakot önteni bele, hogy életre hozza, s akkor mindig büszke volt férfi hősiességére, hogy ő a csókjával ennyire önkívületbe tudja hozni ezt a szent asszonyt... Az Istennek ezt a csodálatos szent teremtését..."

A Csemáné szerelmi ájulása a *Jószerencsét*-ben, s majd a jegyzőné a *Forró mezők* lapjain fiziológiai szempontból talán azonos a Szakhmáryné reakciójával, előhívó okai azonban nem ugyanazok. A *Forró mezők* jegyzőnéjének a teste tiltakozott a számára idegen férfi érintésétől („A jegyző visszaemlékezett, hogy mikor legelőször töltött egy éjjelt ezzel a nővel, akkor is ugyanilyen hideglelős reszketésben volt s dunnákat kellett rárakni és konyakot önteni bele, míg magához tért. Egy idegen nőt vett magához, s egy idegen nővel töltött hét évet...”), Csemánét alighanem a kaland izgalma bénította meg, Szakhmáryné ugyanakkor a zárt egyéniség, aki férjével nem akar lépést tartani a világi életben, nem osztózik tehát „örültségeiben”, ambícióiban sem. Sem testi, sem lelki partnernek nem való.

És Szakhmáry Zoltán meg akarja teremteni a maga asszonyát a feleség ellenében gazdasági kísérleteivel párhuzamosan ezt a biológiai-társadalmi experimentumot, amelynek a végeredménye éppen úgy sikertelen lesz, mint amilyen amaz is. Egy Pygmalion éli tehát a tanyai sziget-életét, mintha reprodukálható lenne *Az arany ember* Senki szigetének idillje! Rozika a milleniumi magyar társadalom mélyéből érkezett a Szakhmáry-tanyára: summáslány volt („Hogy egy szegény ember lánya, hogy nyolc gyerek volt a fészekben, ahonnan kirepült, ahonnan eljött a tanyára summáslánynak, havi fizetése harminc kiló liszt, két kiló szalonna, két kiló só, két kiló bab és három forint... S ott volt a többi summás közt, ott aludt a pajtában s kapálta a cukorrépat és gyűjtötte a szénát, ahova épp kiküldte a botosispán...”), erős, vastag kezű, izmos lábú, és éleseszű. Fogékony lélek, aki másfél esztendő alatt megtanult németül és franciául, s aki éppen csak ismerte a betűket, Jókait és Maupassant-t olvasta. S várta a Timár Mihály kétlakiságával átkozott „urát”, aki hozzá menekült. Látszólag a feleséggel vívott, reménytelen szerelmi csaták ellenében a szerelem természetes egyszerűségét jelentette. A férfi azonban, őt öelve, „úgy érezte, mintha meghódított volna a földtől egy szűz területet, mintha egy kis életnek virágoskertjét teremtette volna meg”, a kizárólagosan a sajátját, akit „áhitatosan csodálhat”. „Almaarcúnak” látja Szakhmáry a lányt, aki a „jázminnal is tud beszélgetni”, de aki úgy tartja, hogy neki nincs lelke. A férfi boldogsága azonban csak másfél

évig tartott, Pygmalion szívében összetörik a lány álmokképe. S ehhez elég volt egy csók is:

„— A nyelved. Amivel beszélsz.

A lány szétnyitotta piros, kemény, sima kis ajkait s a hegyes, piros nyelvcskáját a fehér fogak között kinyújtotta. S a férfi megcsókolta a nyelvét.

S most valami rettenetes dolog történt vele.

Rájött valami titokra, ami már réges-régen kínoztta, kinyílt előtte valami: meglátta ugyanazt a mozdulatot, ugyanazt az odaadást, ugyanazt a szakszerű munkát, amit mindig mély undorral látott a szerelem szaknembereinél. S lelohadt minden tüze és vágya és feneketlen örvénybe szédült...”

S valóban: Rozika nem a Noémi már, és Szakhmáry Zoltán sem Timár Mihály. Az ő kezében az arany salakká válik, az érték devalválódik, hiszen a summáslányt maga prostituálta, amikor szeretőjévé tette. Mert Rozika nem tett mást, mint „szituációjának” levonta az összes konzekvenciáját, s ehhez tartotta magát:

„S íme, most itt van előtte egy kész kis demimonde, aki itt a puszta közepén, az istentől és az emberektől elhagyatva kiképezte magát a budoár díszének, kanárimadárnak, aranykalitkák számára...”

Oh az ő felesége milyen más!... Milyen merev és puritán, és rideg, s mennyi gyöngédség s jóság s báj van benne. Hogy ezt a kettőt elcserélni... A szentet és nagyot és tökéletest egy kis eladó portékáért...”

Rozika „bujá ártatlanságában”, nem kétséges, a *Pillangó* Hítves Zsuzsikájának a problémája reinkarnálódott. A típusát először a *Kivilágos* *kivirradtig* Annuskájában formálta meg Móricz, a *Pillangó* lapjain rajzolta meg portréját, s azután az *Uri muri* szövegében dolgozott rajta tovább, „pesti” változatát a *Rab oroszlánban* készítette el, hogy végül, a pálya utolsó szakaszában, a Csibe-élményben zárja le. Sajátos, és külön vonásokat azonban az *Uri muri* kísérletében kap ez a lányalak, részben a Pygmalion-helyzet, részben a társadalmi erkölcs jellegének kontextusában. „Mért nem lehet kitenyészteni, akit én vágyok?” — kérdezi ez a Pygmalion, s azon töpreng, hogy miért „nem lehet az embert mint az állatot úgy kezelni”. Amikor pedig a „társaság” a Rozika-szituációra ráfényképezi a Párkányi Örnagy esetét a béreslányból lett „finom kis némberrel”, aki „belecsömöllött... a nagy uraságba” és a sánta mindenessel adta össze magát, aki meg is fertőzi, nemesítési vágya kapja meg az utolsó tördőfést. Ezért látja majd, a regény utolsó részében, Szakhmáry Zoltán az életet majdnem ugyanúgy, ahogy a *Sárarany* grófnője látta: „Hirtelen úgy tűnt fel neki, hogy valami magasabb fajtájú istálló az élet, ahol az a sors akarata, mint a jó kocsisé, hogy az állatai boldogan, kövéren s nyihogva üzekedjenek...”

A gondolkodás földszintjén, csak vaskosabb megfogalmazásban látjuk

az „ideális” Szakhmáry praxisának a jellegét. A „társaság” szerelem-felfogása ugyanis minden eszményt besároz. A férfitársaság szemében Rozika is „oly vékony kis éretlen”, nem is figyelnek rá, nekik a „tenyeres-talpas menyecskék kellene, akiken van mit fogni, s akik nem sokat kalatyoznak, mingyárt kamatyoznak”. Csak azt nem tudják eldönteni, hogy a férfi „feleségtartó”-e, mint a főorvos állítja, arra hivatkozva, ez a szó más nyelvben nincs is, vagy pedig „nem egy-nő tartó természet”-e, mint ahogy a fiskális vélekedik. Egy Lefkovits ugyanakkor azt hirdeti, hogy a „nőre áldozni kell, de áldozatot hozni érte, túl súlyos áldozatot nem szabad”, és kifejti, hogy a nő mindig olyan, „amilyen helyzetet teremt neki a férfi”, egyszerűen azért, mert neki a férfi a „tökéje”. Ilyen elvek hitében ölelik a „piros tanyásné”, mint Csuli teszi, annál is inkább, mert a „tanyásgazda meg van sértve, ha az úr nem foglalkozik a feleségivel”. Nem kellene nekik az úriasszonyok, hiszen azok „szerelemmel akarnak szeretni”. Azt pedig már közvetlenül az író mondja, hogy mindez azért van így, mert a férfiak „emberi erőiket” semmi formában ki nem élhetik, megfekszi hát lelküket az élet, és „szégyenbe kell merülniök”, hogy a „bennük levő szertelenségnek csúnya kiégése után erejük legyen a szűk hétköznapi holnapját tovább élni”. És az író maga mondja el, mert senki a hősei közül nincs annak tudatában, hogy „ez az egész alapjában véve egy gyógyíthatatlan és rettenetes nyomorúságról énekel. Senki se mondja el, hogy férfi vére más nőt is kíván, hogy férfiereje más munkát is vágyik, férfiálmai más horizont után epekednek”.

„Rab madarak” a férfiak — állítja az *Uri muri*, „rab oroszán” a férfi — állítja a *Rab oroszán* hőse, de megízlelteti a *Forró mezők* és a *Rokonok* hőseivel is ezt az érzést. A „más nő” utáni sóvárgás motívuma viszi a dallamot ezekben a regényekben. A *Forró mezők* főkapitánya Vilma után epekedik, aki ezeknek a regényeknek ugyancsak jellegzetes nő-típusát képviseli. „Az asszony intett, s ettől a parányi mozdulattól kibomlott egy fürtöcske a kalap által felszorított bubifrizurájából a homlokára. *Barna volt a haja, s vörös fények voltak a barnaságában*. Hen-názott haj volt, s ez a szín, ez még erotikusabban hatott a férfira. Elérhetőséget jelentett, s ez végtelenig fokozta az izgalmát. Nem szenvedő lélek volt neki, hanem érzéki izgalom és zsákmány.” (A kiemelés az enyém. B. I.) Meg is ismétlődik az ilyen jellegű leírás: „A szépség maga volt ez a nő. Rőt barna haja aranyosan csillogott, arca kendőzetlen volt, s mégis úgy tűnt fel, mintha az egész nő csupán szépség volna. A vonalai, a formái, az árnyékok a szeme alatt, fehér bőre, a kivágott ruhában, elefántcsontszerűen tündöklő nyaka és melle, gyönyörű lába a körömpicipőben, a selyemharisnya testszínű fénye, színe, illata, az egész teremtés, mintha arra volna szánva, hogy ennek ne legyen szíve, ne legyen lelke, ne legyen benne semmi, ami más, mint maga a szépség, a fizikum csillogó édes gyönyörűsége.” Egyben természetesen „egy nőstény állat, aki csak

éppen beszélni tud"! A *Rokonok* Magdalénájában is ez a nőtípus ölt testet, csak itt már még egy fontos vonást kap: a terméketlenséget.

Hangsúlyoznunk kell ezt a tényt, mert a *Rab oroszlánt* éppen ezzel a motívummal indítja: „Itt Pesten általában terméketlen nők vannak. Van-e köztük összefüggés? Terméketlen fák, terméketlen virágok, terméketlen nők.” S a többi, eddig érintett kérdés is mind előjön ebben a regényben. Jellegük marad, csak tárgyalási szintjük változik: intellektuális színezetet kap, s mi több, pszichoanalitikus hátteret is! Már azért is külön és nagy figyelemmel kellene ezzel a Móricz-regénnyel foglalkozni, mert mintegy freudista alapokból kiindulva akarja feltárni egy házasság válságának a történetét. Egy marokra fogja az eddig érintett regények egy-egy rész-jelenségét, bizonyos motívumaiban pedig a *Házasságtörés* című regényének epizódjaira utal. Természetesen elvonul a hős szeme előtt az elérhetetlen nő alakja. Itt az „aransárga nő”, a fiatal és a csodálatosan szép: „Még ilyen aransárga arcbőrt nem látott. Egész meghökkenve állott meg s megnézte, ahogy szembe jött vele. Egészséges, vakító szépség, de a teintjének sajátságos aranyló alapszíne van... Mosolygott, és szemében magával vitte ezt a csodálatos színt, az idegen nő aranybarna színét. Nem barna, sárga, aransárga...” Megcsapja a „fiatal lánytest sziget-szaga”, és kinyújtja kezét a „fiatalabb nő után”, mert vonzza a lány meztelen nyakának látványa. S feltámad benne „valami állati szükségérzet”, és a „tizennyolc vagy húsz év óta lezárt kíváncsiság gerjed fel” benne. Amint ahogy a *Házasságtörés* hőse sem követ el házasságtörést, a *Rab oroszlán* Vágrándy Aladárja sem, a kopogtató vágy azonban már elegendő, hogy csatatérré változzon az élet, és a Férfi és a Nő küzdelme kezdődjék el:

„Csodálatos volt a Jézus, mikor azt mondta, hogy aki ráveti a szemét a felebarátja feleségére, már meg is tette a bűnt... Tehát nem a tény a fontos, hanem az indíték... a fellobbanó vágy... De hiszen akkor lehetetlen ártatlan maradni... A fürdőben azt kérdezte a fiútól: Mit álmodtál?... Elég jót — mondta a fiú — szerelmez vódam... Hány éves vagy?... Tizenhéd... Nono, hamar lesz még... Mán én túl vagyok a szerelmi próbán — vihogott a fiú. Tehát egy tizenhét éves fiú már elveszett ember: az már rávetette a szemét a máséra... és álmodik... Lehet akkor azt kívánni, hogy egy férfi tisztán menjen bele a házasságba és tisztán éljen meg benne?... Ha még a fellobbanó vágy is bűn, ha a vágy felvillanása már egyértelmű a cselekedettel?... És Juluka ilyen szentséget kíván...”

Természetesen ő is már diákkorában vészelt el, amikor egy cselédlány „megvastagodva ment vissza a falujába”, ő pedig megszökött, s már vőlegény volt, amikor ugyancsak akadt egy kalandja. Az évek folyamán azután a nőről és a szerelemről olyan felfogása alakult ki, amely szinte semmiben sem különbözik az *Uri muri* hősei emlegette elvektől. Vág-

rándy szerint például a nőnek nincsenek éles megfigyelései, nincs képessége a filozófiára, emberismeretre. A nő „befogadó lény”, aki a férfit a szerelem által fogja meg, „akkor azt magába veszi, beolvasztja, felszívja, lényegévé alakítja át”. De Vágrándy Aladár nem élhet ezeknek az elveknek a szellemében, mert ő nem született úr, csak a felesége révén került hivatalába is, a „társaságba” is, amelynek „ő felvette... szokásait, erkölcsseit”. A *Rab oroszlán* házasságkonfliktusának azonban nem csupán a többi regény hasonló szituációjával való rokonsága adja az érdekességét, hanem az a mód, ahogy Vágrándy Aladár kielemezi a felesége viselkedésformájának a „logikáját”, s ahogy eredményét elfogadja. Móricz „freudista” magyarázata mindenképpen újdonságnak számít. A feleségnek, Julukának, az „önzését” leplezi le, amellyel férjét szüntelenül rablásban tartja, azzal, hogy felfedezi, mindig a betegségbe menekült, „állandóan betegségekkel küzdött, kis betegségekkel, amiket meg sem lehet állapítani”. Taktikai betegség volt, amire a házasságuk krízisének elmúltja után döbben valójában:

„Akkor azért *kellett* neki betegnek lennie, hogy én állandóan le legyek foglalva — magyarázza Vágrándy. — Hogy semmi másra időm, gondom, figyelmem ne legyen, csak rá... Most nem jut ideje betegségekkel bíbelődni, mert most neki van minden pillanatban lefoglalva, hogy — engem ápoljon... Engem nevezett ki betegnek, lelki betegnek... S ez éppen annyi munkát ad neki, mint azelőtt a saját számtalan testi baja...”

S kész az „elmélet” is a „matrimoniálium” hatásáról:

„Egy új elem, amit a magam számára én fedeztem fel. A szervezeti érdek. Az a sajátos ragaszkodás a megteremtett szervezethez, mely minden közösségben kitermelődik mint antitoxin, ellenmérég, a szervezet egyes tagjainak mérgező túlkapásai ellen... Ez egy pompás mézgasodási folyamat, mely a sebeket begyógyítja... Amint a matrimoniálium fel lép, a sérült házastárs elkezdti félteni azt, ami érték volt számára a házasságban. Félti a lakást, amit sajnál megbontani, a társadalmi elrendezettséget, általában a házasság fogalmában benne levő hasznokat, nyugalmat, békességet...”

Fontos és el nem hanyagolható tézisekről van szó, amikor a *Rab oroszlán* főhősének házasság-konfliktusát szemléljük és elméletével ismerkedünk: a Móricz-regények világának összetartó erejét nevezi itt néven az író. Lehetnek izzó szerelmi fellobanások, gyűlölködő indulatkitörések, a harmadik iránt érzett szenvedélyes szerelem nem, vagy pedig csak ritkán éri el azt a fokot, hogy a „matrimoniálium” kohézióját legyőzhetné. A „végzetes és megfelelő szereimi üzletfél” valójában nem lép fel a Móricz-regényekben. Vágrándy például hiába érezte Juluka „lilás ajkának hullacsókját” a száján, a meggondolások végül legyőzték a fiatal lánytest utáni vágyát, és Szakhmáry Zoltán is végül kidobja Rozikát, a *Kivilágo*:

kivirradtig Annuskája pedig természetes egyszerűséggel, noha megrázkód-tatásokkal, hullik ki két férfi karja közül is. A *Rab oroszlán* azonban csak az első nagy nekifutás, hogy a szerelem-kérdés interpretációjában magasabb eszmei síkra jusson. Megírja majd a *Míg új a szerelem* című regényét, amely intellektuális jellegében lezárni látszik a kérdést, amit a *Sáráranyt* írva tett fel magának.

A nőkről való gondolkodás a most vizsgált regényekben is együtt jár a magyar társadalmi életről való gondolkodással. Az 1910-es évek empirikus tapasztalatai élnek tovább ezekben a tíz, illetve húsz évvel később írott regényekben, az író hozzájuk való viszonya azonban jelentős mértékben változott, nézzük akár a tényekre ruházott jelképi jelentést, akár a tények értelmezésének jellegét. Az utóbbi vitathatatlan radikalizálódást mutat, főleg, ha a *Betyár* ideológiai álláspontjából nézünk vissza a *Kivilágos kivirradtig* és az *Uri muri* című regényekkel kezdődő művek sorára. A *kivilágos kivirradtig*-nak két, gyakran idézett olyan mondata van, amelyben a jelképi erő meghaladja azoknak a tudatkörét, akik mondják. Az elsőt a nevelő mondja a legátusnak egy több oldalas értekezés csattanójaként, amelyben a mágnásosztályra és a zsidóságra polarizálta ámuló hallgatója előtt a magyar társadalmi életet: „A történelmi osztály meg akarja tartani a vagyonát és hatalmát és nem hajlandó sem dolgozni, sem áldozni: a zsidóság pedig meg akarja szerezni a gazdagságot, és azzal az új hatalmat, tüzzel-vassal, jogos és jogtalan úton-módon. A magyar konzervatív kultúra az új hangot fojtja el: a zsidóság éppen ezt követeli...” Nos, ilyen álláspontok kontextusában hangzik ez: „Tudja mit, néha úgy tetszik, mintha a magyar világ olyan volna, mint egy gyertya, és mind a két végén meg van gyújtva. Egyik vége a mágnásvilág, másik a zsidóvilág. S nem tudom, melyiknek a füstje kellemetlenebb.” A másikat Aradi mondja: „A század utolsó esztendejét kezdjük egy hét múlva. De Isten bizony úgy érzem itt magam, mint mikor az ember hajnal felé elkezd a vendéglőben érezni azt a kellemetlen kóválygást, hogy na, most rögtön jön a fizetőpincér a számlával.” Közvetlenül az író is a jelképiségen inszisztál, mintegy jeleket olvas: „Mikor az ajtót kinyitotta, a tornácról becsapott a szél, s havat hozott be, ami egész az asztalig repült. Mintha befűtta volna a múltat, a jókedvet, a boldogságot, ami olyan állandónak látszik, pedig csak egy álom az egész.” Vagy: „Hallgattak. Mindnyájuk sorsát érezték, a magyar dzsentrí sorsát, mintha megsuhogott volna a fejük felett a végzet szárnya.” Ez és az ilyen írói indulat kap bele Aradi egy másik mondatába, és emeli az átlagosnál sokkal magasabbra a közlést:

„Még szól a muzsika, még bor van az asztalon, nem vagyok máriás huncut, hogy ne mulassak, míg mindenki mulat. Majd holnap meglátjuk... Elég lesz, ha holnap reggel jön a kátzenjámmer, minek játsszan

meg ma a fejfájást, mikor még nem fáj a fejem, csak tudom, hogy holnap úgy fog fájni, mintha fejszével hasogatnák.”

Tanulmányozva tehát a szóban forgó Móricz-regények társadalmi-politikai empiriájának a kérdését mind jelképi, mind pedig egészen konkrét tárgyi mivoltában, azt tapasztalhatjuk, hogy Móricz mind tudatosabban közeledett hősei „primitív tudata” elemzésének és ábrázolásának az igényéhez — a „közös temperamentum, a közös ideológia, a közös frazeológia” (*Kivilágos kivirradtig*) feltárásával, az ezekből következő előítéletrendszer felrajzolásával és kritikájával. Az is megfigyelhető ugyanakkor, hogy az író mintegy testközelben maradv a hőseihez gyakran kényszerült segítségükre sietni, helyettük gondolkozni és fogalmazni, felborítva ez által gondolkodásuk és viselkedésük egységét. A „közös temperamentum” síkján mozog a legbiztosabban, s olyan prototípusokat teremt, mint a *Kivilágos kivirradtig* Szalay Pétere, az *Úri muri* Csulija, illetve Szakhmáry Zoltánja, aki csak intelligenciájával emelkedik a „társaság” fölé, de már ez is elég ahhoz, hogy halálba táncoljon. Ezek a hősök természetesen ideológiai-frazeológiai vonatkozásban is teljes értékűek. Egyetlen villanat is példázhatja ezt a Szalay Péter szónoklatából:

„Ami szép van a magyar életben, az mind estére virul ki. Ami móka, tréfa, kedv, az mind estére derül ki. Milyen esték a magyar mezőkön, a csillag alatt, tavasztól őszig, a rotyogó kása mellett; őszől tavaszig, a zömök tölgyasztalok körül, gyenge borocská mellett! Nappal csendes, rendes, földtűrő bogarak; hallgatag a magyar; este hatalmas, lángoló elmével tündöklök. Még a gyerekeket is éccaka szerzi, s milyeneket: a világ legsikerültebb nemzedékét!”

Antiszemitizmus, magyarkodás, a társadalmi illúziók, politikai és gazdasági konzervativizmus, a modern gazdálkodás kérdései vannak a „terfiteken”, „úri murik” során, s ha fő karakterisztikumukat keressük, éppen abban találhatjuk meg, hogy a hősök „gondolkozni” nem józanon szoktak, hanem félrészeg állapotban, következőképpen a „tisztánlátásuk” elé is akadályok gördülnek. Ne feledjük el, hogy a *Rab orozslán* Vágrándyja, aki pedig csak asszimiláns ebben a világban, a városligeti Gundelben kezd arról beszélni, hogy milyen a bihari szegénység étlapja! S Szakhmáry Zoltán is, holott ő egyike Móricz lelkében leledzett hőseinek, nem tud mást, mint „összevonni a szemöldökét”, és „keményen nézni a borospohárba”, amikor az orvos azt fejtegeti, hogy a magyar úri osztály úgy bánik a paraszttal, mint a legnagyobb ellenségével: „Meg tudnak bocsátani az oroszvezető grófoknak s a grancsár báróknak, mert utóvégre, ők az uraink, de a parasztnak nem tudnak megbocsátani, mert ők az alattvalóink.”

A „primitív tudat” ilyen állapotában nyilvánvalóan az írónak kell felvetnie a kérdéseket, amelyek e tudat látóhatárának a peremén inkább leáldozóban, mint felkelőben, ott vöröslenek. Rendszerint egy-egy szó-

csövére bízva felvetésüket, a közvetett ábrázolás egy egészen elemi formájában, minthogy valóságos hősei az ilyenekre képtelenek, s éppen az jellemzi őket, hogy gondolkodni, létük fölé emelkedni nem tudnak, mint ahogy kivételes pillanat megrázkódtatása szükséges a „mi az élet”, a „miért élni” felkérdezésére is. Ilyen módon esik szó a belterjes gazdálkodás, a bérlet, a „magyar” gyümölcs, a zsidóság szerepe, a „magyar” sors, a summásélet kérdéseiről vagy arról, hogy Dánia a „gazdag parasztok országa”, s hogy miért nem gazdag a magyar paraszt. Elsősorban a „milléniumi” regényeket jellemzik ezek a kérdések, a húszas évek végének és a harmincas évek első felének regényeiben is ugyanezekkel a jelenségekkel találkozunk, csak a kérdések köre bővült, s ez a bővülés a *Forró mezők* Fábijánjának a dialógusában érhető tetten, amikor például azt hangoztatja, hogy a „kor szelleme máris a szociális út”, s felveti a „nemzetközi kommunizmus” vagy a „faji kommunizmus” dilemmáját. S ez folytatódik a *Rab oroszlán* Janijának a diskurzusában, amikor a „Zsilinszky Bandi axiómáját” idézi („Ebben az országban egy kisebbség van: a magyarság.”), és csúcsosodik a *Betyár* vitarészleteiben. Erről írta Móricz: „Szociológiai fogalmak röpködtek a levegőben, olyan kifejezések és gondolatok, amelyenek a nép gyermeke fülébe el nem jutottak. A vizsgálóbíró már egy kicsit maga is foglalkozott efféle tanulmányokkal, s éppen az tévesztette meg, hogy ebben az időben Magyarországon még a képviselőházban sem tudott volna ehhez a kérdéshez hozzászólni senki, ahogy Dea és a betyár tárgyalták le a dolgot...” Ebben a regényben már ott a jelszó is: „A föld azé, aki megműveli!” Az a tény pedig csak teljesebbé teheti a képet, hogy Móricz a betyárt tartotta a „kor hőségének”. De nem az útonállót, hanem a szociális agitátort!

Új jellegzetessége ezeknek a regényeknek a hősök (elsősorban pedig az író) világpolitikai érdeklődése. Szembe kellett ilyen kérdésekkel történelmi trilógiája írása közben is néznie, de az 1920-as években és 1930-as évek első felében készült regényekben a primitív tudat szerves részeként jelenik meg, így az *Űri muri* lapjain a német politikához való kötődés kérdéseként. Az I. világháborút legfeljebb csak érinti, viszont állandó szereplő az „erdélyi menekült”, hogy a *Míg új a szerelem* lapjain eseményekre való konkrét hivatkozásokban teljesebbé ki (a kínai—japán háború, a spanyol polgárháború) a primitív tudat lehetőségeit meghaladó szinten a nagyvilág felé fordul, egyértelműen politikai érdeklődés.

A figyelemmel kísért Móricz-regények vizsgálatának nehézségeit azonban már csak jelezhetjük. Főképpen a művek intellektuális szférájának elemzése válik problematikussá, ha nem sikerül differenciálni az írói szubjektív nézeteket a hősök ugyancsak szubjektív, de már tárgyilagosabban szemlélhető álláspontjaitól. Azaz: ha nem sikerül különválasztani azt, amit az író gondol, attól, amit hősei gondolnak és mondanak. Az írói

---

vélemény kritikai éle nem is egyszer biztos fogódzót kínál, vannak azonban szöveg-helyek ezekben a regényekben, amelyekben az elhatárolás nehezebb, s úgy tűnik, az író is osztozik hőseivel a világ dolgainak megítélésében.

(Folytatjuk)